

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Miejsce kobiet w edukacji - perspektywa historyczna

Author: Dagmara Dobosz, Marcin Gierczyk

Citation style: Dobosz Dagmara, Gierczyk Marcin. (2014). Miejsce kobiet w edukacji - perspektywa historyczna. W: D. Dobosz, K. Joniec (red.), "Współczesna kobieta - szkice do portretu na tle przemian społeczno-kulturowych" (S. 29-44). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Miejsce kobiet w edukacji — perspektywa historyczna

Marcin Gierczyk, Dagmara Dobosz

ABSTRACT: In history, it was commonly believed that intelligence was the domain typical of a man, so woman's place was usually at home — alongside her husband and her access to education was often limited or completely prevented. Many women adapted to the prevailing conditions and abandoned the hope of changing their life situation, but together with the development of science in the nineteenth century, people began to wonder about the rightness of the thesis of the man's superiority and the answers to the bothering questions were sought, among other things, in medicine — research over human brain began being conducted, one that tried to determine the differences in both sexes . Although it took many years to admit women equal rights in the access to education, today the situation of the softer sex has substantially changed — nowadays it is known that women and men are divided by the differences in both physiological and character traits, but this does not mean that the given sex has an advantage over the other — the right of access to education has become one of the privileges of every human being.

KEYWORDS: women's education, intelligence, IQ, gender

Wprowadzenie

Inteligencja i towarzyszące jej zdolności pojmowania, uczenia się i wykorzystywania posiadanej wiedzy w życiu codziennym są nieodzownym elementem ludzkiej natury, które w szerokiej mierze determinują naszą przynależność społeczną. Procesy edukacyjne, mające za zadanie rozwijać zdolności umysłowe jednostki, obecne są w kulturze człowieka od zarania dziejów — jednak początkowo związane były z przekazywaniem przyjętego modelu życia i powszechnych wartości, a także pomagały najmłodszym członkom pierwotnych plemion

uzyskać ich prawowity status¹. Wraz z postępującym rozwojem społeczeństwa i procesem instytucjonalizacji szkolnictwa nauka zaczęła spełniać rolę narzędzia wspierającego rozumienie obecnych na świecie koncepcji i pogłębiania abstrakcyjnej wiedzy teoretycznej.

Mimo że współcześnie równe szanse w dostępie do wykształcenia — jednej z fundamentalnych wartości europejskich, która jest prawem podstawowym każdego człowieka — uznawane są za kluczowy element integrujący społeczeństwo i umożliwiający jednostce korzystanie z innych powszechnych praw i wolności politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturalnych, w historii dostęp kobiety (której predyspozycje w różny sposób postrzegane były na przestrzeni wieków) do edukacji był niejednokrotnie ograniczany lub całkowicie uniemożliwiony.

Niniejszy tekst stara się w zwarty sposób prześledzić poglądy na inteligencję kobiet oraz historię ich edukacji zarówno w ujęciu kulturowym, jak i w świetle teorii feminizmu.

Kobieca anatomia mózgu i psychologia inteligencji

Między mózgiem kobiety i mężczyzny — najważniejszym organem ludzkiego organizmu, który odpowiada między innymi za funkcje intelektualne związane z uczeniem się i pamięcią — istnieją znaczne różnice, czego skutkiem mogą być powszechnie dostrzegane odmienne sposoby zachowania i posiadane predyspozycje. Kobiety wykazują zazwyczaj większą empatię i umiejętność współdziałania oraz lepiej rozwinięte umiejętności językowe, podczas gdy mężczyźni cechują się większą zręcznością manualną, mają lepszą orientację w terenie i łatwiej radzą sobie z problemami natury matematycznej czy geometrycznej². Dowiedziono naukowo, że kobiety lepiej wychwytyją sygnały społeczne i odbierają istotne subtelności znaczeń, opierając się o ton głosu albo intensywność wyrazu. Zaobserwowano również różnice pod względem pamięci krótkotrwałej między płciami. Kobiety mogą zmagazynować na krótki czas znacznie więcej informacji nieistotnych i przypadkowych związanych z daną sytuacją. Mężczyznom udaje się to tylko wtedy, gdy informacje te tworzą pewną spójną formę lub mają one dla nich jakieś konkretne znaczenie³.

¹ N. SHIMAHARA: *Education in primitive and early civilized cultures*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

² D. LAINO: *10 Psychological Gender Differences*. Dostęp na: <http://www.shavemagazine.com/women/10-Psychological-Differences-Between-Men-and-Women>. Data dostępu: 23.07.2013r.

³ A. MOIR, D. JESSEL: *Płeć mózgu. O prawdziwej różnicy między mężczyzną a kobietą*. Warszawa 1993, s. 18.

Podczas gdy mózg mężczyzny daje mu przewagę w radzeniu sobie z przedmiotami i twierdzeniami teoretycznymi, mózg kobiety jest tak zorganizowany, że lepiej reaguje na wszystkie bodźce zmysłowe. Kobiety wypadają lepiej we wszystkich testach sprawności werbalnej. Są też przystosowane do otrzymywania szerszego zakresu informacji zmysłowych, do łatwiejszego łączenia tych informacji ze sobą i dostrzegania relacji między nimi, do kładzenia nacisku na relacje między ludźmi i na procesy komunikacji. Wpływy kulturowe mogą potęgować te mocne strony kobiet, ale ich przewaga w tych dziedzinach jest wrodzona⁴.

Choć przez lata inteligencja postrzegana była jako domena mężczyzn, w XIX wieku naukowcy zaczęli zastanawiać się nad słusznością tej tezy, szukając odpowiedzi w nauce i fizjologii człowieka. W 1861 roku francuski chirurg i antropolog, Paul Brocca, przeprowadził jedno z pierwszych badań, którego celem było określenie różnic pomiędzy wielkością mózgu kobiety i mężczyzny. Chociaż Brocca nie wziął pod uwagę różnic, jakie mogą wynikać z wielkości ciała czy wieku osób, których centralną część układu nerwowego badał, udało mu się zaobserwować, że przeciętny mózg kobiety jest mniejszy od mózgu mężczyzny⁵. Późniejsze badania, zapoczątkowane między innymi przez innego francuskiego antropologa Léonca Manouvriera⁶, pozwoliły stwierdzić, że choć męski mózg jest większy od kobiecego, to większa masa męskiego mózgu odpowiada większej masie ciała mężczyzny⁷, a współczynnik masy mózgu do masy ciała jest u kobiet i mężczyzn podobny. Współcześnie wiadomo również, że mózg kobiecy od męskiego różni się nie tylko wielkością, ale i strukturą — np. u mężczyzn grubsza jest kora prawej półkuli mózgowej, a u kobiet — lewej, która odpowiada między innymi za funkcje mowy⁸. W badaniach z 1995 roku zauważono, że choć mózg kobiety jest mniejszy od męskiego, to w przeciwieństwie do mózgu mężczyzny jest znacznie bardziej zwarty i różni się większą gęstością neuronów⁹. Badania prowadzone pod koniec wieku nie pozwoliły jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy mężczyźni są bardziej inteligentni od kobiet — prawdopodobnie, pomimo wielu różnic w budowie mózgu, współczynnik inteligencji u obu płci jest podobny, a poszczególne badania wykazują niewielkie tylko różnice, które tłumaczone są uwarunkowaniami środowiskowymi i społecznymi (np. nierównym dostępem do edukacji, gdzie wyniki badań

⁴ Ibidem, s. 17.

⁵ E. FEE: *Nineteenth-Century Craniology: The Study of the Female Skull*. "Bulletin of the History of Medicine" 1979, T. 53, s. 415—453.

⁶ S.J. GOULD: *The Panda's Thumb*. Nowy Jork 1980, s. 152—159.

⁷ J. O'BRIEN: *Encyclopedia of Gender and Society*. Los Angeles 2009, s. 343.

⁸ L. CAHILL: *His brain, her brain*. "Scientific American" 2005, nr 5, s. 40—47.

⁹ I. GLEZER, D. KIGAR, S. WITELSON: *Women Have Greater Density of Neurons in Posterior Temporal Cortex*. "The Journal of Neuroscience" 1995, nr 15 (5), s. 3418—3428.

wskazują, że nauka w szkole jest niezbędnie potrzebna, aby podtrzymać poziom inteligencji)¹⁰.

Dlaczego zatem wierzano, że mężczyźni są bardziej inteligentni od kobiet? Jak twierdzi Richard Lynn, powszechnie uważano, że współczynnik inteligencji u mężczyzn jest większy tak samo, jak większy jest ich średni wzrost czy masa ciała i ilość posiadanej siły. Lynn, starając się wyjaśnić, dlaczego mężczyźni wykształcili w swoim organizmie znacznie większy mózg i posiadają większą od kobiet zręczność manualną oraz lepszą orientację w terenie, szukał teoretycznych odpowiedzi w procesie ewolucji. W historii istniał sprecyzowany podział ról — mężczyźni zajmowali się łowiectwem i zdobywaniem pożywienia, podczas gdy kobiety opiekowały się dziećmi. Uczestnictwo w polowaniach wymagało od mężczyzn większej sprawności fizycznej i lepszej orientacji w terenie, a także umiejętności strategicznego planowania czy wykazania się cechami przywódczymi, dlatego współcześnie mężczyźni mogą lepiej radzić sobie z rozwiązywaniem abstrakcyjnych problemów logicznych, podczas gdy kobiety nie miały w procesie ewolucji szansy wykształcić w sobie tych zdolności — opiekując się domem i wychowując potomstwo, wykształciły natomiast większą zdolność empatii czy okazywania uczuć. Lynn zauważył również, że dla ssaków typowe jest współzawodnictwo i hierarchia społeczna, a inteligencja stanowi ważny wyznacznik statusu w grupie, stawiając bardziej inteligentne osobniki u szczytu hierarchii — kobiety, siłą rzeczy, nie chcąc pozostawać w tyle, musiały dostosować się do tych realiów, rozwijając w sobie inteligencję, która dorównywać będzie męskiej i pozwoli im osiągnąć wyższy status społeczny¹¹.

Inteligencja, obok siły motywacji i efektywnej pracy nad uczeniem się, jest współcześnie, według Lynna, kluczowym wyznacznikiem osiągnięć w egzaminach akademickich. W analizie z 1993 roku przytacza on statystyki, które wskazują na nieznacznie lepsze wyniki egzaminacyjne studentów płci męskiej — np. w Stanach Zjednoczonych w 1984 roku mężczyźni uzyskali średnio o 4 punkty więcej w egzaminach wstępnych na studia matematyczne niż kobiety, a w Wielkiej Brytanii w 1989 roku najlepsze wyniki, tj. 13—15 punktów z egzaminów *A-Level* (odpowiednik polskiej matury) otrzymało 23,6% mężczyzn i 17,6% kobiet. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych 17,9% mężczyzn i 8,5% kobiet otrzymało najlepsze wyniki z egzaminów akademickich na Uniwersytecie w Cambridge oraz 16,7% mężczyzn i 9,1% kobiet na Uniwersytecie w Oxford. Lynn zauważa, że różnice we wspomnianych wynikach egzaminów przekładają się na oczekiwania względem stopnia inteligencji, wedle których mężczyźni powinni posiadać większy stopień inteligencji niż kobiety. Lynn argumentuje jednak, że słabsze wyniki kobiet w testach akademickich mogły

¹⁰ R.E. NISBET: *Inteligencja — sposoby oddziaływania na IQ*. Wyd. Smak Słowa, Sopot 2010, s. 48.

¹¹ R. LYNN: *Sex differences in intelligence and brain size: a paradox resolved*. "Personality and Individual Differences" 1994, T. 17. Nr 2, s. 268—269.

wynikać z mniejszej liczby studentów płci żeńskiej oraz uprzedzeń męskich egzaminatorów względem kobiet przystępujących do egzaminów, co jednak nie może być brane pod uwagę w przypadku testów na Uniwersytecie Cambridge i Oxford, gdzie studenci nie podpisują swoich prac egzaminacyjnych imieniem i nazwiskiem, lecz inicjałami lub specjalnie przydzielonym numerem, pomagającym w ich dalszej identyfikacji. Lynn zwraca również uwagę, że matematyczne, przestrzenne czy motoryczne zdolności mogą przekładać się na lepsze wyniki z egzaminów z przedmiotów, w których te zdolności są ważniejsze, np. matematyki, fizyki, inżynierii, jednak brak zadań typowych dla tych przedmiotów na ogólnodostępnych testach inteligencji, połączony z różnicą w wynikach egzaminów w stosunku do wyników kobiet, może sugerować, że mężczyźni, *de facto*, posiadają lepiej rozwiniętą inteligencję od kobiet.

Analizując badania przeprowadzone nad inteligencją osób dorosłych¹² oraz dzieci i młodzieży¹³, Lynn zaobserwował, że chociaż mężczyźni mają większy mózg od kobiet, to w kwestii ogólnej inteligencji nie widać większych różnic pomiędzy obiema płciami. Zaobserwowane różnice dotyczą przede wszystkim umiejętności werbalnych i logicznego myślenia, które w połączeniu z wynikami na inteligencję testów ogólnych dają mężczyznom przewagę około 4 punktów IQ w stosunku do kobiet. Lynn zwrócił również uwagę na fakt, że wśród dzieci w wieku około 14 lat różnice zarówno w wielkości mózgu, jak i w stopniu inteligencji są znikome — najprostszym wyjaśnieniem tego zjawiska jest fakt, że dziewczęta dojrzewają szybciej od chłopców, stąd ich mózg i stopień inteligencji rozwija się szybciej¹⁴. Lynn sugeruje, że w środowisku naukowym istnieje przekonanie, że kobiety i mężczyźni posiadają równy iloraz inteligencji, co jest prawdą, ale tylko w przypadku inteligencji ogólnej — większość prowadzonych testów nad inteligencją koncentruje się na zadaniach werbalnych i problemach logicznych, a nie np. problemach natury przestrzennej¹⁵, w przypadku których mężczyźni uzyskują aż 11 punktów IQ przewagi w stosunku do kobiet¹⁶.

Późniejsza analiza wyników testów na inteligencję w grupie młodzieży w wieku od 12 do 18 lat przyniosła potwierdzenie zaproponowanej przez Lynna teorii, według której dziewczęta wykazują większy współczynnik inteligencji do 14 roku życia, podczas gdy od 14 roku życia współczynnik ten maleje, ustępując miejsca wyższemu wynikowi na inteligencję wśród chłopców. Badania przeprowadzone w Hiszpanii na grupie 1 027 chłopców i 924 dziewcząt wykazały, że

¹² R. LYNN: *Sex differences in intelligence and brain size: a paradox resolved*. "Personality and Individual Differences" 1994, T. 17. Nr 2, s. 259.

¹³ Ibidem, s. 266.

¹⁴ Ibidem, s. 257.

¹⁵ Ibidem, s. 269—270.

¹⁶ M. LINN, A. PETERSON: *Emergence and characterisation of sex differences in spatial ability*. Za: R. LYNN: *Sex differences in intelligence and brain size: a paradox resolved*. "Personality and Individual Differences" 1994, T. 17. Nr 2, s. 269—270.

chłopcy w wieku 18 lat zdobywają w testach na inteligencję około 4,3 punktu IQ więcej od dziewcząt, co niemal pokrywa się z teoretycznym założeniem, że wielkość mózgu wpływa na współczynnik inteligencji. Na podstawie tych badań oraz badań przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii zauważono, że chłopcy uzyskują więcej punktów w przypadku zadań związanych z logicznym myśleniem i przestrzenią. Chłopcy mają również przewagę nad dziewczętami w przypadku umiejętności werbalnych, matematycznych czy wymagających abstrakcyjnego myślenia, podczas gdy dziewczęta radzą sobie lepiej z ortografią i nauką języków obcych¹⁷.

Pomimo mnogości badań, nie udało się jednoznacznie określić, czy mężczyźni rzeczywiście są bardziej inteligentni niż kobiety. Jedno z badań przeprowadzonych w 2007 roku sugerowało, że kobiety w późniejszym wieku uzyskują średnio o 2–4 punkty IQ więcej od mężczyzn¹⁸, podczas gdy inne badanie przeprowadzone w 2011 roku przez Flynn i Rossi-Case wykazało, że kobiety i mężczyźni uzyskali w przybliżeniu identyczne wyniki w skali punktowej IQ¹⁹. W badaniu przeprowadzonym w 2004 roku stwierdzono, że *mężczyźni i kobiety najwyraźniej uzyskują podobne wyniki w testach IQ z wykorzystaniem różnych obszarów mózgu, co sugeruje, że nie istnieje jedna bazowa struktura neuroanatomiczna odpowiedzialna za inteligencję, a różne struktury mózgu mogą posiadać równoważną wydajność intelektualną*²⁰, co może wyjaśniać, dlaczego mózg kobiecy i męski, choć różne w budowie, mogą funkcjonować podobnie i w równie wydajny sposób.

Nie sposób jest również jednoznacznie określić definicję inteligencji i ustalić idealny sposób jej pomiaru — ludzie różnią się w kwestiach poznawczych i w posiadanych umiejętnościach adaptacyjnych, a poziom ich intelektu może zmieniać się w zależności od czynników środowiskowych społecznych i sytuacji, w jakiej się znajdują. Wpływ na ocenę inteligencji mają również trudne do określenia kryteria, w jaki sposób należałoby mierzyć jej ilość — powstało kilkadziesiąt teorii i opracowań naukowych, które na różny sposób rozpatrują pojęcie inteligencji i uwzględniają rozmaite jej kwestie, lecz często są one ze sobą sprzeczne²¹. Eksperci w tej dziedzinie są w zasadzie jednomyślni co do tego,

¹⁷ R. COLOM, R. LYNN: *Testing the development theory of sex differences in intelligence on 12-18 year olds*. "Personality and Individual Differences" 2004, T. 36, s. 75; 79–80.

¹⁸ T. KEITH, P. PATEL, M. REYNOLDS, K. RIDLEY: *Sex differences in latent cognitive abilities ages 6 to 59: Evidence from the Woodcock-Johnson III tests of cognitive abilities*. "Intelligence" 2008, T. 36, s. 502–525.

¹⁹ J. FLYNN, L. ROSSI-CASÉ: *Modern women match on Raven's Progressive Matrices*. "Personality and Individual Differences" 2011, T. 50, s. 799.

²⁰ M. ALKIRE, R. HAIR, K. HEAD, R. JUNG, R. YEO: *The neuroanatomy of general intelligence: sex matters*. „Neuroimage” 2005, T. 25, s. 320.

²¹ U. NEISSER, G. BOODOO, T. BOUCHARD, JR. A. BOYKIN, N. BRODY, S. CECI, D. HALPERN, J. LOEHLIN, R. PERLOFF, R. STERNBER, S. URBINA: *Intelligence: Knowns and Unknowns*. „American Psychologist” 1996, T. 51, s. 77.

że obejmuje ona umiejętności myślenia abstrakcyjnego, rozwiązywania problemów i przyswajania wiedzy. Jak podkreśla Nisbet, *przeważająca większość specjalistów uważa, że elementami inteligencji są również pamięć i szybkość myślenia, a niewiele ponad połowa zawiera w swoich definicjach tego terminu także wiedzę ogólną i kreatywność*²².

Jak wynika z powyższej analizy, różnice w budowie mózgu kobiet i mężczyzn nie są aż tak znaczące, a inne zachowania obu płci biorą się w dużym stopniu z wpływów środowiska i działania stereotypów, według których aktywność naukowa uważana była za domenę mężczyzn, podczas gdy kobiety postrzegane były w ujęciu bardziej osobistym²³.

Chociaż obecnie nauka dysponuje środkami, które pozwalają zgłębiać tajemnice ludzkiego umysłu, a prowadzone badania pokazują, że iloraz inteligencji kobiecej nie jest mniejszy od męskiej, w historii umiejętności umysłowe kobiet oceniane były głównie przez pryzmat tradycji i zmieniały się na przełomach wieków — kobieta nie rzadko musiała być nie tylko matką, ale wojowniczką, uczoną nauk ścisłych czy damą. Dziś trudno byłoby nam odpowiedzieć na pytanie, czy kobiety i mężczyźni minionych epok rzeczywiście dzieliła bariera intelektualna, która spychała kobiety na margines społeczeństwa czy może było wręcz przeciwnie — nie posiadano jednak wówczas wystarczającej wiedzy, aby przeprowadzić specjalistyczne badania, dlatego pozostaje wyłącznie przyjrzenie się znanej nam historii, na podstawie której można poznać zmieniającą się z biegiem lat rolę kobiety nie tylko w procesie edukacyjnym, ale przede wszystkim w rozwijającym się społeczeństwie.

Kultury klasyczne a rozwój intelektualny kobiet

W starożytnych Indiach głównym przedmiotem edukacji była religia — nacisk kładziono nie tylko na modlitwę, ale również na filozofię, etykę, prawo czy literaturę. Zarówno młode dziewczyny, jak i chłopcy mieli dostęp do edukacji, jednak wykształcenie średnie skierowane było wyłącznie do młodych mężczyzn, podczas gdy kobiety zazwyczaj zdobywały wiedzę i umiejętności w domach²⁴. Od około 750 roku naszej ery, kiedy Abbasydzy przejęli władzę nad Kalifatem

²² R.E. NISBET: *Inteligencja...* s. 14.

²³ E. STEIN: *The Significance of Women's Intrinsic Value in National Life*. W: IDEM: *Pisma Zebrane*. Waszyngton 1996, s. 255—258.

²⁴ N. SHIMAHARA: *Education in primitive and early civilized cultures*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

Bagdadu, kobiety znane były nie tylko ze swojego piękna, ale również bystrości umysłu²⁵, gdyż uczono je w dzieciństwie muzyki, tańca czy poezji.

Na uwagę zasługuje tu między innymi postać niewolnicy imieniem Tawaduda, która została ponoć kupiona za wysoką cenę przez Haruna ar-Raszida [piątego i najbardziej znanego taliba z dynastii Abbasydów], ponieważ udało jej się zdać egzaminy przeprowadzone przez najwybitniejszych uczonych w dziedzinie astronomii, medycyny, prawa, filozofii, muzyki, historii, gramatyki arabskiej, literatury, teologii i gry w szachy²⁶.

W Chinach, za czasów dynastii Zhou, istniały szkoły podstawowe i średnie, w których naukę pobierały kobiety i mężczyźni wywodzący się zarówno z klas rządzących, jak i pospólstwa. Nauczanie kobiet skoncentrowane było jednak na czynnościach związanych z prowadzeniem domu i przekazywaniu wartości zapewniających stabilność systemu rodzinnego²⁷.

Wśród starożytnych Hebrajczyków rolę nauczyciela odgrywała zarówno matka — nauczając najmłodsze dzieci i dziewczęta, jak i ojciec, który brał odpowiedzialność za naukę moralności i wychowanie w duchu tradycji religijnych dorastających synów. Synagogi w Izraelu były nie tylko domami modlitwy, ale również domami książki (*bet ha-sefer*) czy domami nauczania (*bet ha-midrash*), w których młodzi mężczyźni zdobywali wiedzę na różnych — od początkującego do zaawansowanego — poziomach edukacji, podczas gdy dziewczęta uczono wyłącznie w domach²⁸.

Na malowidłach naściennych odnalezionych w Pompejach kobiety częściej pojawiają się, trzymając w ręku narzędzia służące do pisania²⁹. Starożytne Rzymianki, pochodzące z wyższych klas, były często dobrze wykształcone³⁰, a wśród wykonywanych przez nie zawodów, które wymagały znacznej wiedzy i odpowiedniego przygotowania, wymienić można między innymi profesję sekretarki czy kaligrafistki³¹. Do grona wybitnych ówczesnego okresu należała między innymi Cornelia Metella — znana z wiedzy geometrycznej, literatury, filozofii i muzyki³².

²⁵ D. INSGRAMS: *The Awakened: Women in Iraq*. Lebanon 1983, s. 22.

²⁶ Ibidem.

²⁷ T. HSI-EN CHEN: *Education in classical cultures — Ancient China*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

²⁸ P. RICHE: *Education in classical cultures — Ancient Hebrews*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

²⁹ P. ZANKER: *The Mask of Socrates: The Image of the Intellectual in Antiquity*. Berkeley 1995, s. 214.

³⁰ B. RAWSON: *The Roman Family*. W: IDEM: *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Cornell 1986, s. 30, 40—41.

³¹ B. RAWSON: *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford 2003, s. 80.

³² Plutarch: *The Life of Pompey*. Dostęp na: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Pompey*.html#55. Data dostępu: 23.07.2013r.

Również w Sparcie, na przełomie VIII i VII wieku p.n.e., kobiety uczestniczyły w procesach edukacyjnych, które z jednej strony poprawiały ich sprawność fizyczną, a z drugiej przygotowały do przyszłej roli matki, podczas gdy mężczyźni (szczególnie od około 550 roku p.n.e.) kształceni byli na żołnierzy i obywateli gotowych do walki i oddania życia za kraj³³. Natomiast w Atenach epoki Hellenistycznej kształceni byli zazwyczaj tylko młodzi i nieliczni mężczyźni, wywodzący się z bogatych klas szlacheckich³⁴.

W kulturze Rzymian niezwykle ważną rolę pełniła kobieta — matka, która nierzadko przez całe życie sprawowała funkcję edukatora swoich córek i synów. Wraz z przyjęciem hellenistycznego systemu edukacji młodzi Rzymianie — zarówno kobiety jak i mężczyźni — powierzani byli w ręce greckich sług i niewolników, aby w przyszłości mogli biegle posługiwać się greką³⁵. Hypatia z Aleksandrii — filozofka neoplatońska, astronomka i pierwsza znana współczesności matematyczka, która praktykowała jeszcze zanim Cesarstwo Rzymskie osiągnęło kres w IV wieku n.e., uważana jest obecnie za symbol³⁶, a zarazem męczennicę nauki³⁷, podejrzewana o polityczne intrygi, zginęła tragicznie z rąk chrześcijańskiej hordastry³⁸.

W latach późniejszych, wraz z rozwojem Bizancjum, którego kultura w szerokiej mierze opierała się o Chrześcijaństwo, wiele kobiet pochodzących z wyższych klas zdobywało wykształcenie pod okiem prywatnych nauczycieli, jednak szkoły publiczne przeznaczone były głównie dla mężczyzn³⁹.

³³ R. MURRAY THOMAS: *Education in classical cultures — Sparta*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

³⁴ Ibidem.

³⁵ J. BOWEN, H.I. MARROU: *Education in classical cultures — Ancient Romans*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

³⁶ J. O'CONNOR, E. ROBERTSON: *Hypatia of Alexandria*. Dostęp na: <http://www-history.mcs.st-and.ac.uk/Biographies/Hypatia.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.

³⁷ *Hypatia z Aleksandrii*. W: *Encyklopedia PWN*. Dostęp na: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3913603>. Data dostępu: 23.07.2013r.

³⁸ G. FERRY: *Women in Science*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1725191/Women-in-Science>. Data dostępu: 23.07.2013r.

³⁹ R. BROWNING, M. NAKOSTEEN: *Education in classical cultures — The Byzantine Empire*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

Szanse kobiet na edukację i rozwój intelektualny od średniowiecza do oświecenia

Rola kobiety w czasach średniowiecza została umniejszona i ograniczała się głównie do zajęć związanych z domem — strefa życia publicznego zarezerwowana była wyłącznie dla mężczyzn. Nie miały one prawa do posiadania własności i zabraniano im udziału w życiu publicznym — nie wolno im było uczestniczyć w wyborach i nie miały praktycznie żadnego dostępu do edukacji, a większość powszechnych wówczas zawodów wykonywanych było przez mężczyzn⁴⁰. Podczas gdy młodzi chłopcy mogli uczestniczyć w zajęciach szkolnych, dzieciństwo dziewcząt kończyło się niemal bezpośrednio wstąpieniem w związek małżeński⁴¹.

Chociaż pierwsze uniwersytety zaczęto zakładać już pod koniec XI wieku, kobiety uzyskały dostęp do wyższej edukacji dopiero w drugiej połowie XIX wieku⁴² — nauki dla nich organizowane były przez ten czas w ramach działalności żeńskich klasztorów, a za jedną z najbardziej znanych wykształconych zakonnic tamtego okresu można uznać Hildegardę z Bingen — świętą⁴³ i od 2012 roku doktor Kościoła katolickiego⁴⁴. Wiele kobiet epoki średniowiecza praktykowało również w zaciszach własnych domostw medycynę i ziołolecznictwo⁴⁵.

U schyłku średniowiecza szansę na zdobycie wyższego wykształcenia miały wyłącznie kobiety pochodzące z bogatych rodzin, wierzących w wartości nadchodzącego oświecenia⁴⁶, a kwestia ich edukacji w Europie nowożytnej stała się tematem publicznej debaty. W 1405 roku Leonardo Bruni — włoski humanista, historyk, polityk i dyplomata⁴⁷ — napisał do córki Antonia II da Montefeltro (władcy Urbino) *De studies et letteris*, w którym za godne pochwały uważa

⁴⁰ E. BURKETT: *History of feminism*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/724633/feminism>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁴¹ S. SHAHAR: *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*. London 1983, s. 141.

⁴² *University*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/618194/university>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁴³ H. FROS, F. SOWA: *Księga imion i świętych*. T. 3. Kraków 1997, s. 75—76.

⁴⁴ *Nowi doktorzy Kościoła: święci Jan z Ávila i Hildegarda z Bingen*. Dostęp na: http://ekai.pl/wydarzenia/ostatnia_chwila/x59347/nowi-doktorzy-kosciola-swieci-jan-z-avili-i-hildegarda-z-bingen. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁴⁵ G. FERRY: *Women scientists in the ancient world and Middle Ages*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1725191/Women-in-Science>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ *Leonardo Bruni*. Dostęp na: <http://www.library.illinois.edu/rbx/exhibitions/Florentine%20Printing/IV.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.

nauczanie kobiet łaciny, ale przestrzega przed nauką matematyki, astrologii czy retoryki⁴⁸. Natomiast w Anglii Katarzyna Aragońska, która urodziła się i została wychowana na dworze jednego z najbardziej oświeceniowych dworów w Europie, w którym normą była kulturalna równość, przyczyniła się do znacznej popularyzacji edukacji wśród kobiet. Również inne następczynie brytyjskiego tronu, jak chociażby Elżbieta Wielka, były wykształcone, a ich edukacja skupiona była głównie na rozwoju umiejętności przywódczych.

Epoka oświecenia, w której kobiety mieszkające w Europie i Stanach Zjednoczonych skupione wokół ruchu feministycznego zaczęły domagać się równouprawnienia względem obu płci, stała się początkiem wielkich zmian w postrzeganiu płci pięknej w społeczeństwie. W 1782 roku Marry Wollstonecraft — angielska nauczycielka, guwernantka i właścicielka szkoły⁴⁹ — napisała *Wołanie o prawa kobiety* — utwór uważany obecnie za jedną z najwcześniejszych prac poruszających tematykę filozofii feministycznej, w którym autorka domagała się równego traktowania kobiet i mężczyzn w zakresie edukacji, pracy i polityki⁵⁰.

Pod koniec XIX wieku na terenach polskich działał tak zwany Uniwersytet Latający, w którym kobiety mogły potajemnie zdobywać edukację pod okiem polskich naukowców i badaczy⁵¹. W 1824 roku w Anglii, opowiadający się publicznie za zniesieniem handlu niewolnikami, biznesmen William Allen wraz z żoną Grizellą Hoare założyli Newington College dla dziewcząt, w którym nauczano szerokiego zakresu przedmiotów — począwszy od języków po nauki ścisłe⁵².

Musiało jednak upłynąć jeszcze wiele lat, aby tradycyjny wizerunek kobiety-matki ustąpił obrazowi kobiety-intelektualistki.

Edukacja kobiet od XIX wieku do współczesności

Chociaż głos kobiet w przestrzeni publicznej w XIX i XX wieku był coraz bardziej obecny, w Europie i wielu rejonach Stanów Zjednoczonych nie mogły

⁴⁸ L. BRUNI D'AREZZO: *De Studiis et Litteris*. Dostęp na: <http://history.hanover.edu/texts/bruni.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁴⁹ S. KREIS: *Marry Wollstonecraft*. Dostęp na: <http://www.historyguide.org/intellect/wollstonecraft.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁵⁰ E. BURKETT: *Feminism*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/724633/feminism>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁵¹ *Polska. Oświata. Pod zaborami*. W: *Encyklopedia PWN*. Dostęp na: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4575101/polska-oswiata-pod-zaborami.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁵² *Newington Academy for Girls*. <http://topdefinitions.com/2013/07/13/newington-academy-for-girls-is>. Data dostępu: 23.07.2013r.

one głosować i brać udziału w życiu politycznym⁵³, a tradycyjne podejście i podział ról utrzymywał się w świadomości publicznej. Jednak w odpowiedzi na rosnącą potrzebę dostępu do wyższej edukacji⁵⁴, na wielu uniwersytetach europejskich i amerykańskich zaczęły powstawać kolegia żeńskie, w których kobiety po raz pierwszy miały pełnoprawną szansę zdobycia wyższego wykształcenia i rozpoczęcia kariery naukowej⁵⁵. Mary Hosford, Elizabeth Smith Prall i Mary Caroline Rudd były trzema pierwszymi kobietami, które w 1841 roku w Stanach Zjednoczonych otrzymały tytuł licencjacki na Oberlin College⁵⁶. W 1849 roku Brytyjka Elizabeth Blackwell, jako pierwsza kobieta uzyskała stopień naukowy z medycyny w Stanach Zjednoczonych, a Sofya Vasilyevna Kovalevskaya była pierwszą w Europie, która obroniła rozprawę doktorską. Na Uniwersytecie Bolońskim we Włoszech Laura Bassi została pierwszą kobietą w historii, która otrzymała tytuł naukowy — z anatomii i filozofii eksperymentalnej. Była też pierwszą w historii Europy zatrudnioną jako profesor na wyższej uczelni⁵⁷.

Na przełomie XIX i XX wieku wciąż wymagano respektowania pewnych zasad, które stawiały kobiety w kategoriach niższych mężczyźnie. Jednak w tym wciąż surowym i ściśle trzymającym się tradycji społeczeństwie, wiele z nich decydowało się na przeciwstawienie się ogólnie panującym regułom, przyczyniając się swoim aktywnym udziałem w życiu społecznym do wniesienia znacznego wkładu zarówno w naukę jak i kulturę i sztukę. Przykładem jest chociażby Emily Dickinson — amerykańska poetka, która w szerokiej mierze w swoich dziełach wyrażała niezadowolenie z kościoła i dzieliła się myślami na temat śmierci, korupcji i innych problemów, o których w tamtych czasach nie zwykło się rozmawiać z kobietami. Większość życia spędziła samotnie we własnym pokoju, co przyczyniło się do powstania niemalże 1 800 utworów⁵⁸. Wiodła pustelnicze życie, choć wciąż pozostawała w kontakcie korespondencyjnym z ludźmi, którzy mieli wielki wpływ na jej twórczość⁵⁹.

Nie tylko kulturą i sztuką zajmowały się kobiety XIX i XX wieku — istniejące wówczas bariery nie przeszkodziły także urodzonej w Warszawie Marii Skłodowskiej-Curie, która naukę zaczęła zdobywać na tak zwanym Uniwersytecie Latającym, aby studia móc dokończyć na prestiżowej paryskiej Sorbonie,

⁵³ G. FERRY: *Feminism*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/724633/feminism>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁵⁴ I. HARWATH, M. MALINE, E. DEBRA: *Women's colleges in the U.S.: History, issues, and challenges*. Waszyngton 1997.

⁵⁵ G. FERRY: *Women in Science...*

⁵⁶ *Oberlin History Frequently Asked Questions and Timeline*. Dostęp na: <http://www.oberlinheritage.org/researchlearn/historyfaqs>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁵⁷ G. FERRY: *Women in Science...*

⁵⁸ *Emily Dickinson*. Dostęp na: <http://www.poets.org/poet.php/prmPID/155>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁵⁹ *Emily Dickinson*. Dostęp na: <http://www.biography.com/people/emily-dickinson-9274190>. Data dostępu: 23.07.2013r.

gdzie poznała swojego przyszłego męża — Pierre’a Curie, wraz z którym odkryła dwa pierwiastki promieniotwórcze: polon i rad. Dzięki wspólnemu odkryciu, jak również za pracę nad chemicznymi i fizycznymi właściwościami polonu i radu, otrzymała dwukrotnie Nagrodę Nobla — z fizyki (w 1903 roku wspólnie z mężem i A.H. Becquerelem) i z chemii (w 1911 roku). W wyniku swych naukowych osiągnięć Maria Skłodowska-Curie została pierwszą kobietą profesorem na Sorbonie oraz pierwszą kobietą na świecie, której przyznano Nagrodę Nobla⁶⁰.

Wiele zmian przyniosła II wojna światowa, stawiając nowe wyzwania — społeczeństwo nie postrzegało już kobiet w kategoriach słabych fizycznie i emocjonalnie. Wiele musiało wykonywać zawody, które dotychczas były uznawane za domenę mężczyzn. U schyłku XX wieku ruch kobiecy w wielu krajach Europy i Stanach Zjednoczonych zdołał wywalczyć powszechne prawo równego traktowania wobec mężczyzn — zwiększyła się liczba kobiet, która wybierała karierę edukacyjną, kształcąc się w naukach ścisłych, prawie czy biznesie, a panujące wcześniej stereotypy, według których mężatki powinny rezygnować z pracy i zajmować się domem, stały się nieaktualne. W wielu krajach Europy i świata kobiety po raz pierwszy uzyskały dostęp do publicznej edukacji i szkolenictwa wyższego, tworzone były szkoły podstawowe i średnie dla dziewcząt, pozwolono im wykonywać zawody, które wcześniej przeznaczone były wyłącznie dla mężczyzn, a w wielu kolejnych krajach przyznano prawo do głosowania i pełnego uczestnictwa w życiu publicznym — prawa, które współcześnie gwarantowane są przez system jurydyczny każdego demokratycznego kraju.

Wśród kobiet, które zostały zapamiętane przez historię, warto wymienić również nazwiska takie jak Virginia Woolf — jedna z największych pisarek XX wieku, która swoją twórczością starała się wyrazić los kobiety w świecie zdominowanym przez mężczyzn⁶¹, czy Simone De Beauvoir — feministki, a zarazem prekursorki ruchu na rzecz praw kobiet, której książka *Druka płeć* stanowi współcześnie „biblię” feminizmu⁶². Warto wspomnieć również Verę Caspary — amerykańską pisarkę i autorkę scenariuszy, która była jedną z pierwszych kobiet w zdominowanym wówczas przez mężczyzn przemyśle filmowym⁶³, a także Margaret Thatcher — Żelazną Damę — brytyjską polityk, chemiczkę i prawniczkę⁶⁴.

⁶⁰ Marie Curie. Dostęp na: <http://www.biography.com/people/marie-curie-9263538>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁶¹ L. GORDON: Woolf, (Adeline) Virginia (1882—1941). W: *Oxford Dictionary of National Biography, Oxford 2005*. Dostęp na: <http://www.oxforddnb.com/view/article/37018>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁶² Simone de Beauvoir. Dostęp na: <http://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,96856,698838.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁶³ A. KNEAUEL: Vera Caspary. Dostęp na: <http://jwa.org/encyclopedia/article/caspary-vera>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁶⁴ Margaret Thatcher. Dostęp na: <http://www.biography.com/people/margaret-thatcher-9504796>. Data dostępu: 23.07.2013r.

Zakończenie

W historii miejsce kobiety znajdowało się zwykle w domu, u boku męża. Często był on jedynym żywicielem rodziny, zachowywał większość władzy fiskalnej i miał prawo decydować, jakie prawa przysługują kobiecie. Ze względu na uwarunkowania społeczne i niemożliwość wywarcia większych wpływów w świecie opanowanym przez mężczyzn wiele kobiet dostosowywało się do tak panujących warunków, porzucając nadzieję o zmianie własnej sytuacji życiowej. Choć trudno jest dziś udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy kobieca inteligencja od zawsze w równej mierze odpowiadała męskiej czy może wzmocniła się w procesach ewolucji jako narzędzie obrony przed światem zdominowanym przez mężczyzn, kobiety na całym świecie powinny mieć równe prawo do zdobywania edukacji i nieskrępowanego dostępu do oświaty. Chociaż w wielu demokratycznych krajach traktowane są one na równi z mężczyznami, w krajach trzeciego świata wciąż się im odmawia dostępu do edukacji i zabrania uczestniczenia w życiu publicznym. Działania organizacji, takich jak np. Jednostka Narodów Zjednoczonych ds. Równości Płci i Uwłasnowolnienia Kobiet, które za cel stawiają sobie zwalczanie wszelkiej dyskryminacji wobec kobiet i dziewcząt oraz wyrównanie praw kobiet i mężczyzn⁶⁵, ukazują, jak ważna jest walka ze stereotypami i eliminacja społecznych różnic między płciami, w tym zapewnienie kobietom równego dostępu do wyższej edukacji i zdobywania kwalifikacji, dzięki którym ich udział w strefie życia społecznego zwiększy się, a one same będą w sposób świadomy i asertywny radzić sobie z problemami życia codziennego.

Bibliografia

- About UN Women*. Dostęp na: <http://www.unwomen.org/about-us/about-un-women/>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- ALKIRE M., HAIER R., HEAD K., JUNG R., YEO R.: *The neuroanatomy of general intelligence: sex matters*. „Neuroimage” 2005, T. 25.
- BOWEN J., MARROU H.I.: *Education in classical cultures — Ancient Romans*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- BROWNING R., NAKOSTEEN M.: *Education in classical cultures — The Byzantine Empire*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.

⁶⁵ *About UN Women*. Dostęp na: <http://www.unwomen.org/about-us/about-un-women/>. Data dostępu: 23.07.2013r.

- BRUNI D'AREZZO L.: *De Studiis et Litteris*. Dostęp na: <http://history.hanover.edu/texts/bruni.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- BURKETT E.: *Feminism*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/724633/feminism>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- BURKETT E.: *History of feminism*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/724633/feminism>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- CAHILL L.: *His brain, her brain*. *Scientific American*. W: *Psychology*. Red. NEIL M.G., CARLSON N.R. Buskist, England 2007.
- COLOM R., LYNN R.: *Testing the development theory of sex differences in intelligence on 12—18 year olds*. "Personality and Individual Differences" 2004, T. 36.
- Emily Dickinson. Dostęp na: <http://www.biography.com/people/emily-dickinson-9274190>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- FEE E.: *Nineteenth-Century Craniology: The Study of the Female Skull*. "Bulletin of the History of Medicine" 1979, T. 53.
- FERRY G.: *Women in Science*. W: *Encyclopedia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1725191/Women-in-Science>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- FERRY G.: *Women scientists in the ancient world and Middle Ages*. W: *Encyclopedia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1725191/Women-in-Science>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- FLYNN J., ROSSI-CASÉ L.: *Modern women match on Raven's Progressive Matrices*. "Personality and Individual Differences" 2011, T. 50.
- FROS H., SOWA F.: *Księga imion i świętych*. T. 3. Kraków 1997.
- GLEZER I., KIGAR D., WITELSON S.: *Women Have Greater Density of Neurons in Posterior Temporal Cortex*. "The Journal of Neuroscience" 1995, nr 15 (5).
- GORDON L.: *Woolf, (Adeline) Virginia (1882—1941)*. W: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2005. Dostęp na: <http://www.oxforddnb.com/view/article/37018>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- GOULD S.J.: *The Panda's Thumb*. New York 1980.
- HARWATH I., MALINE M., DEBRA E.: *Women's colleges in the U.S.: History, issues, and challenges*. Waszyngton 1997.
- HSI-EN CHEN T.: *Education in classical cultures — Ancient China*. *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- Hypatia z Aleksandrii. W: *Encyklopedia PWN*. Dostęp na: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3913603>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- INGRAMS D.: *The Awakened: Women in Iraq*. Lebanon 1983.
- KEITH T., PATEL P., REYNOLDS M., RIDLEY K.: *Sex differences in latent cognitive abilities ages 6 to 59: Evidence from the Woodcock-Johnson III tests of cognitive abilities*. "Intelligence" 2008, T. 36.
- KNEAUEL A.: *Vera Caspary*. Dostęp na: <http://jwa.org/encyclopedia/article/caspary-vera>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- KREIS S.: *Mary Wollstonecraft*. Dostęp na: <http://www.historyguide.org/intellect/wollstonecraft.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- LAINO D.: *10 Psychological Gender Differences*. Dostęp na: <http://www.shavemagazine.com/women/10-Psychological-Differences-Between-Men-and-Women>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- Lonardo Bruni. Dostęp na: <http://www.library.illinois.edu/rbx/exhibitions/Florentine%20Printing/IV.htm>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- LYNN R.: *Sex differences in intelligence and brain size: a paradox resolved*. "Personality and Individual Differences" 1994, T. 17. Nr 2.

- Margaret Thatcher*. Dostęp na: <http://www.biography.com/people/margaret-thatcher-9504796>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- Marie Curie*. Dostęp na: <http://www.biography.com/people/marie-curie-9263538>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- MOIR A., JESSEL D.: *Pleć mózgu. O prawdziwej różnicy między mężczyzną a kobietą*. Warszawa 1993.
- NEISSER U., BOODOO G., BOUCHARD T., BOYKIN A. JR., BRODY N., CECI S., HALPERN D., LOEHLIN J., PERLOFF R., STERNBER R., URBINA S.: *Intelligence: Knowns and Unknowns*. "American Psychologist" 1996, T. 51.
- Newington Academy for Girls*. Dostęp na: <http://topdefinitions.com/2013/07/13/newington-academy-for-girls-is>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- NISBET R.E.: *Inteligencja — sposoby oddziaływania na IQ*. Sopot 2010.
- Nowi doktorzy Kościoła: święci Jan z Ávili i Hildegarda z Bingen*. Dostęp na: http://ekai.pl/wydarzenia/ostatnia_chwila/x59347/nowi-doktorzy-kosciola-swieci-jan-z-avili-i-hildegarda-z-bingen. Data dostępu: 23.07.2013r.
- O'BRIEN J.: *Encyclopedia of Gender and Societ*. Los Angeles 2009.
- O'CONNOR J., ROBERTSON E.: *Hypatia of Alexandria*. Dostęp na: <http://www-history.mcs.st-and.ac.uk/Biographies/Hypatia.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- Oberlin History Frequently Asked Questions and Timeline*. Dostęp na: <http://www.oberlinheritage.org/researchlearn/historyfaqs>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- Plutarch: The Life of Pompey*. Dostęp na: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Pompey*.html#55. Data dostępu: 23.07.2013r.
- Polska. Oświata. Pod zaborami*. W: *Encyklopedia PWN*. Dostęp na: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/4575101/polska-oswiata-pod-zaborami.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- RAWSON B.: *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford 2003.
- RAWSON B.: *The Roman Family*. W: IDEM: *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Cornell 1986.
- RICHE P.: *Education in classical cultures — Ancient Hebrews*. W: *Encyclopedia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- SHAHAR S.: *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*. Routledge Kegan & Paul, London 1983.
- SHIMAHARA N.: *Education in primitive and early civilized cultures*. W: *Encyclopædia Britannica Online*. Dostęp na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/179408/education>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- Simone de Beauvoir*. Dostęp na: <http://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,96856,698838.html>. Data dostępu: 23.07.2013r.
- STEIN E.: *The Significance of Woman's Intrinsic Value in National Life*. W: IDEM: *Pisma zebrane*. Waszyngton 1996.
- ZANKER P.: *The Mask of Socrates: The Image of the Intellectual in Antiquity*. Berkeley 1995.